

OSMANLI İLMİYYE BÜROKRASİSİNDE ŞEYHÜLİSLÂMLIĞIN DEĞİŞEN ROLÜ VE MÜLÂZEMET SİSTEMİ (XVI.-XVIII. YÜZYILLAR)

YASEMİN BEYAZIT*

Giriş

Osmanlı toplumu genel hatlarıyla, padişah adına yetki kullanabilen askeriler ile vergi ödemekle yükümlü reâyâ zümrelerinden oluşmuştu. Askerî sınıf ise seyfiye, ilmiyye ve kalemiyye zümrelerine ayrılmıştı. Seyfiye, askerî ve idarî alanda; kalemiyye, bürokratik örgütte, ilmiyye ise kazâ, tedris, iftâ ve dinî hizmetlerde istihdam edilen insan gücünü oluşturmaktaydı. Askerilerin vergi muafiyetine sahip olmaları onlara büyük bir ayrıcalık kazandırmış, reâyâdan bir kimse “askeriler” arasına katılmak istediğinde en erişilebilir yol olarak ilmiyye zümresi görülmüştü. Reâyâ medrese eğitimi alma koşuluyla ilmiyye zümresine girebilirdi. İlmiyye silkine girişi kontrol ve denetimi altında bulunduran ilmiyye bürokrasisinin önemli bir unsuru ise *mülâzemet sistemi* idi. Bu makale, esas olarak XVI.-XVIII. yüzyıllarda mülâzemet sistemi üzerinde şeyhülislâmliğin değişen rolünü açıklamayı hedeflemektedir.

İ.Hakkı Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devleti'nin İlmiyye Teşkilatı* adlı eseri, Osmanlı ilmiyye teşkilatı ve bürokrasisi konusunda yazılmış en kapsamlı çalışma olma özelliğini hâlâ taşımaktadır¹. Eser anlatılarının yanında, aynı zamanda bir belge hazinesi konumundadır. İlmiyye teşkilatına ilişkin kanunnâmeler, arşiv kayıtları ve ana kaynaklarda bulunan ilgili bölümler eserin içerisine serpiştirilmiştir. Ancak kimi zaman tekrarlara gidilmiş, konular sistematik biçimde anlatılmamış ve araştırma konularıyla ilgili kayıtlar kitabın farklı bölümlerine dağılmıştır. Bu çalışmada mülâzemet sistemi ise genel özellikleriyle tanıtılmıştır. Uzunçarşılı'dan sonra ilmiyye zümresi ve teşkilatıyla ilgili daha dar kapsamlı çalışmalar yapılmıştır. Mülâzemet sistemi ve kadıaskerlik ile ilgili Halil İnalıcık'ın “Kazasker Defterine Göre Kadılık” makalesi önem arz eder. İnalıcık, bu çalışmasında ilmiyye zümresi ve mülâzemet sistemi üze-

* Pamukkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, ybeyazit20@gmail.com

¹ İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiyye Teşkilatı*, TTK yay., Ankara 1988.

rinde durmuş, kadıasker ruznâmçelerinin önemine değinmiş ve seçtiği bir defter üzerinden veri değerlendirmesi yapmıştır². İlmiye teşkilatı ve bürokrasisiyle ilgili Mehmet İpşirli'nin de iki makalesi bulunmaktadır. Doçentlik takdim tezi olarak hazırlanan ve daha sonra "Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik" adıyla makale olarak yayımlanan çalışmasında İpşirli, kadıaskerlik kurumunu incelemiş, mülâzemet sitemini ve işleyişini de ele almıştır³. İpşirli, "Osmanlı İlmiye Teşkilatında Mülâzemet Sisteminin Önemi ve Rumeli Kadıaskeri Mehmed Efendi Zamanına Ait Mülâzemet Kayıtları" adlı makalesinde ise bir mülâzım ruznâmçesinin tanıtımını yapmış ve mülâzım veren ulemâyı ve hareketini listelemiştir⁴. *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik* adıyla Mustafa Şentop tarafından kaleme alınan doktora tezinde kadıaskerlik müessesesinin genel bir tasviri yapıldıktan sonra bu müessesenin Osmanlı yargı sistemi içerisindeki konumu üzerinde durulmuştur⁵. Kadıaskerlik ile ilgili yapılan bu çalışmaların yanı sıra şeyhülislâmların biyografileri, şeyhülislâmlık müessesesinin kuruluşu, gelişimi, şeyhülislâmlığın ilmiyenin reisi konumuna ulaşması ve XIX. yüzyılda Bâb-ı Meşihat'ın oluşturulması hakkında günümüze değin pek çok araştırma yapılmıştır. Şeyhülislâm biyografileriyle ilgili Ahmed Refik'in⁶ ve Abdülkadir Altunsu'nun⁷ *Osmanlı Şeyhülislâmları* adlı çalışmaları mevcuttur. Şeyhülislâmlık kurumunun doğuşu ve gelişimi konusunda Repp'in *The Müfti of Istanbul A Study in the Development of The Ottoman Learned Hierarchy* adlı eserini öncelikle belirtmek gerekiyor. Repp, eserde Osmanlı ilmiye hiyerarşisini, şeyhülislâmlığın XV. ve XVI. yüzyıllarda geçirdiği değişimi ve şeyhülislâmlığın devlet içerisindeki mevkinin yükselişini izah ediyor⁸. Murat Akgündüz'ün *Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlık* adlı

² Halil İnalıcık, "Kazasker Ruznâmçe Defterine Göre Kadılık", *Adâlet Kitabı*, Çev. Bülent Arı, Ed. Bülent Arı-Selim Aslantaş, Adalet Bakanlığı yay., Ankara 2007, s.117-137. Bu makalenin İngilizcesi için bakınız "The Ruznamçe Registers of the Kadıasker of Rumeli as Preserved in the Istanbul Müftülük Archives", *Turcica*, XX, Paris 1988, s.251-275.

³ Mehmet İpşirli, "Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik (XVII. Yüzyıla Kadar)", *Belleten*, C.LXI, S.232, Aralık 1997, s.597-699.

⁴ Mehmet İpşirli, "Osmanlı İlmiye Teşkilatında Mülâzemet Sisteminin Önemi ve Rumeli Kadıaskeri Mehmed Efendi Zamanına Ait Mülâzemet Kayıtları", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 10-11, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1983, s.221-231.

⁵ Mustafa Şentop, *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*, Klasik yay., İstanbul 2005.

⁶ Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmları", *İlmiye Sâlnâmesi*, İşaret yay, İstanbul 1998, s.283-532.

⁷ Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ayrıldız Matbaası, Ankara 1972.

⁸ R.C.Repp, *The Müfti of Istanbul A Study in the Development of The Ottoman Learned Hierarchy*, Ithaca Press, London 1986.

tezinde de⁹, kurumun XIX. yüzyıl başlarına kadarki serüveninden, devrine damgasını vurmuş önemli şeyhülislâmlardan ve kurumun devlet ve ilmiyye bürokrasisi içerisindeki yerinden bahsedilir. Esra Yakut'un *Şeyhülislâmlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*¹⁰, Ahmet Cihan'ın *Reform Çağında Osmanlı İlmîyye Sınıfı*¹¹ ve İlhami Yurdakul'un *Osmanlı İlmîyye Merkez Teşkilatı'nda Reform (1826-1876)*¹² adlı çalışmaları ise şeyhülislâmlığın modernleşme dönemindeki geçirdiği süreçleri açıklayan çalışmalardır. Yukarıda zikredilen çalışmalarda, Osmanlı ilmiyye bürokrasisi içerisinde şeyhülislâmın rolü üzerine değerlendirmeler yapılmıştır. Özellikle Yurdakul'un çalışması modernleşme döneminde ilmiyye teşkilatının ve bürokrasisinin geçirdiği değişimi anlamamız açısından önemlidir. Ancak bu çalışmalarda, araştırma konumuzu oluşturan ve Osmanlı ilmiyye bürokrasisinin önemli uygulamalarından biri olan mülâzemet sistemi üzerindeki şeyhülislâmın yetki alanı ve rolü incelenmemiştir. Bu sebeple araştırmamızda, mülâzım ruznâmçelerindeki verileri de değerlendirerek, XVI.-XVIII. yüzyıllarda mülâzemet sistemini ve sistem üzerindeki şeyhülislâmlığın rolünü tartışacağız.

Rumeli Kadaskerliği İdaresinde Mülâzemet Sistemi

Mülâzemet kelime olarak, lüzûm masdarından gelip bir yere ya da bir kişiye sıkı sıkıya bağlanma, bir işle devamlı meşgul olma anlamlarına gelmektedir¹³. Kavram olarak ilmiyye tarihinde iki ayrı süreci ifade etmek için kullanılmıştır. Birincisi, mansıbdaki bulunan ulemânın müddet-i örfiyyesinin sona ermesinden sonra geçirdiği infisâl (ma'zûliyet) süreci için kullanılmıştır. İkincisi ise, bizim araştırma konumuzu oluşturan ve ilmiyye silkine giriş için katedilmesi gereken bir süreç olarak karşımıza çıkan mülâzemetir.

Osmanlı Devleti'nin merkezileşmesi ve istihdam edilecek personelin sayıca artması sonucu, XVI. yüzyılın başlarında teşekkül eden mülâzemet sistemi ile Osmanlı yönetimi, mevcut kadroları etkin kullandırmak ve bu kadrolarda kendisinin yetki tanıdığı ulemâdan olur alan kişileri istihdam etmek suretiyle, silki hem zihniyet açısından hem de sayısal açıdan kontrol altında bulundurmaya istemiştir. Mülâzemet sisteminin teşekkülüne değin medrese mezunu bir dânişmend genellikle beklemeksizin bir mansıb elde

⁹ Murat Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlık*, Beyan yay., İstanbul 2002.

¹⁰ Esra Yakut, *Şeyhülislâmlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, Kitap yay., İstanbul 2005.

¹¹ Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlmîyye Sınıfı*, Birey yay., İstanbul 2004.

¹² İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmîyye Merkez Teşkilatı'nda Reform 1826-1876*, İletişim yay., İstanbul 2008.

¹³ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi yay., Ankara 1995, s. 719.

edebilmekteydi. Bu süreçten sonra, bir tâlibin, ilmiyye zümresine katılabilmek için merâtib içerisindeki medreselerde sırayla okunması gereken kitapları geçmesi yeterli görülmedi. Her bir aday eğitim hayatını kendisine mülâzemet yetkisi verilmiş yüksek dereceli müderrisin ya da mevâlînin yanında sonlandırmalıydı. Bazı dânişmendler müderrislerin muîdi olurlar ve hocaları bu medreseden hareket ettiklerinde bir diğer ifadeyle hocaları ma'zûliyet sürecine girdiklerinde ya da bir başka göreve atandıklarında mülâzım olmak için hocaları tarafından Rumeli Kadıaskerliği'ne teklif edilirdi. Bazıları ise, kendilerine silk yolunu açabilecek bir mollanın hizmetine girerek mülâzım olmayı beklerlerdi.

Müderrisler ve mollalar, dânişmendlerine ne vesileyle mülâzım tayin edildiklerini açıklayan bir tezkire verirler ve dânişmendler de bunları Rumeli Kadıaskerliği'ne sunarlardı. Kadıaskerlik de hocaları tarafından mülâzım olması istenen kişileri padişaha arz eder ve arz onaylanıp, suret mülâzım ruznâmçesine kaydedildiğinde mülâzemet süreci başlamış olurdu. Mülâzım kaydedilme tarihiyle bir mansıba atanıncaya kadar geçirilen süreye "*zaman-ı mülâzemet*" ya da "*müddet-i mülâzemet*" adı verilmekteydi¹⁴. Kadıaskerliğe mülâzemet eden mülâzımlar "*zümre-i mülâzimîn*" olarak adlandırılmaktaydılar¹⁵. Mülâzımlar geçirdikleri bu mülâzemet sürecinden sonra bir mansıba atanarak kariyerlerine başlarlardı.

Mülâzemet sisteminin uygulanmaya başlamasıyla birlikte bir takım problemlerle karşılaşmış ve bu problemleri çözmek için düzenlemeler de yapılmıştır. Atâî'nin, Ebussuud Efendi'nin biyografisinde verdiği bilgiler bize bu konuda ışık tutmaktadır. 944-952 (1537-1545) yılları arasında Rumeli Kadıaskerliği yapan Ebussuud Efendi dönemine gelinceye kadar mülâzemet kaydına itina gösterilmediği için yolunu bulan herkes bir şekilde tarîke girebilmiş, bu sebeple mülâzımlar için bu dönemde müstakil bir ruznâme tutulmaya başlanmıştır. Bunlara ilaveten ulemânın payesine göre verebilecekleri mülâzım sayıları belirlenmiş ve ilme yeteneği olanlar için de yedi senede bir "nevbet" uygulaması yürürlüğe girmiştir. Yüksek dereceli ulemâ artık istediği oranda ve biçimde mülâzım veremeyecek, devletin kendisine tahsis ettiği kadro oranında dânişmendlerini silke katabilecekti. Ulemâ'ya verilen bu kadroların dışında her yedi senede bir de "nevbet" ilan edilip silk önün-

¹⁴ Nuruosmaniye Kütüphanesi (NOK), Rumeli Kadıaskerliği Ruznâmçesi (RKR), 5193/2, Vr.9b, 30a.

¹⁵ Bâb-ı Meşihat Şeyhülislâmlık Arşivi (MA), Rumeli Kadıaskerliği Ruznâmçesi (RKR), 184/7, s. 4.

de olabilecek yığılmalar giderilecekti¹⁶. Ayrıca, mülâzımlar için atama kayıtlarının yer aldığı ruznamçelerden ayrı olarak müstakil ruznâmçe tutulma uygulamasının başlamasıyla, silke girişin kontrol mekanizması arttırılmaya çalışılmıştır. Silke girişle ilgili bir problem oluştuğunda ya da bir kimsenin mülâzımlık yolunu izleyerek silke girip girmediğinin kontrolü bu defterlere bakılarak yapılmış, defterde kaydı olmayanın silk üyesi olmadığına hükmedilmiştir¹⁷. Literatürde sadece ruznâmçe olarak geçen ancak bizim mülâzım ruznâmçeleri olarak adlandırdığımız bu defterler, sistem hakkında önemli bilgiler sunmasının ötesinde ilmiye silkinin adeta kütüğünü oluşturmuştur.

Mülâzemet sistemi içerisinde adaylar farklı kadrolar vasıtasıyla silke girebiliyorlardı. Müderrislerin yardımcıları müidler, iâdeden olarak da adlandırılan *muîdlikten*; Rumeli ve Anadolu Kadıaskerliği'nin tezkirecilik hizmetinde bulunan dânişmendler *tezkirecilikten*; şeyhülislâmın fetvâ emâneti hizmetindekiler *fetvâ eminliğinden*; hocaları önemli bir görevle müşerref olanlar *teşriften*; mevâlîzâdeler, meşâyihzâdeler ve önemli hizmetlerde bulunmak suretiyle müstakil olarak arz edilmeye hak kazananlar *müstakillen* silke girmektedirler. Bunların dışında imparatorluk bürokrasisinin diğer birimlerinde görevli olup ulemâdan ders okuyanlara da silk açıktı. Bir âlim vefat ettiğinde ise öğrencileri bir mümeyyiz aracılığıyla tahrir olunur, kimileri silke girerler, kimileri silke girmek için nevbeti beklerler¹⁸, kimileri de diğer ulemâyâ tevzî edilip onlar vasıtasıyla mülâzım olmaya çalışırlardı. Bu işlem sonucu silke girebilenlere de *mevtâdan* mülâzım adı verilirdi. Bu rutin mülâzemet uygulamasının dışında muayyen aralıklarla ilim yolunda kabiliyetli kişilerin mülâzım alınması için nevbet uygulanmaktaydı. Bir zafer kazanılması, padişahın tahta geçmesi, sûr-ı humâyûn gibi vesilelerle nevbet ilan edilebilmekteydi. Böyle zamanlarda nevbet, ulemâ zümresini memnun etmenin önemli bir yolu olarak görülmekteydi. Ebussuud Efendi'nin Rume- li Kadıaskerliği döneminde her yedi yılda bir nevbet olması kanunlaşmıştı¹⁹. Ancak bu süreye çoğunlukla riayet edilmemiş, daha kısa sürelerle nevbet ilan edildiği de görülmüştür. Bu dönemlerde şeyhülislâmlar da mülâzım vermekteydiler. 26 Zilkâde 954 (1548) tarihinde ilan edilen nevbette halen

¹⁶ Nevizâde Atâi, *Hadâikü'l-Hakâik fi Tekmiletî Ş-Şakâik*, Haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989, s. 184.

¹⁷ NOK, RKR, 5193/4, Vr.20a.

¹⁸ İpşirli, "Osmanlı Devletinde Kazaskerlik", s. 649, 655.

¹⁹ Atâi, s. 184.

görevli olan müftü Ebussuud Efendi, mütekaid müftüler Abdülkadir Efendi ve Fenarizâde Muhyiddin Efendi'den onar; Rumeli Kadıaskeri Bostan Muslihiddin Efendi, Anadolu Kadıaskeri Muhaşşi Sinan Çelebi Efendi ve kadıasker mütekâidlerinden yedişer; İstanbul ve Edirne kadılarında ve bazı sahn müderrislerinden üçer; şehzâde hocalarından, Bağdat ve Haleb kadısından ve Muradiye müderrisinden ikişer; kimi müderrislerden ve Bursa kadısından birer mülâzım alınmıştı²⁰. 973 (1565/1566) yılında nevbetin ilan edilmesinde, Ebussuud Efendi'nin "İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kur'âni'l-azîm" adlı tefsirini padişaha arz etmesi önemli bir etken olmuştu. Bu eser sebebiyle şeyhülislâmın mevâcibine yüz akçe zam yapılmış, tüm talebeleri mülâzım alınmış, taltif için kadıaskerlerden de onar talebe alınması kanun olmuştu²¹. 1003/1595 yılında Sultan III. Mehmed'in cülûsu sebebiyle de nevbet ilan edilmiş²², bu nevbette, şeyhülislâm Bostanzâde Mehmed Efendi'nin otuz, Hoca Efendilerin yirmi, kadıaskerler, mütekaid mevâlî, taht kadıları ve yüksek medrese müderrislerinin eskiden verdikleri sayıda mülâzım vermeleri ferman olunmuştu²³. Nevbet dönemlerinde şeyhülislâmlardan alınan mülâzım sayılarına baktığımızda zaman içerisinde yükselme meydana geldiği tespit edilmiştir.

Yukarıda ana hatları ve işleyişi açıklanan mülâzemet sistemi, XVI. yüzyılın başlarında ihdâs edilmiş ve Rumeli Kadıaskeri'nin denetimi altına verilmişti. Bu süreçte Rumeli Kadıaskeri'ne verilen bu yetki o dönemdeki bürokratik yapının bir sonucudur. Her ne kadar Fatih Kanunnâmesi'nde ulemânın reisi olarak şeyhülislâm gösterilmişse²⁴ de XVI. yüzyılın son çeyreğine kadar bürokratik açıdan ulemânın reisleri Divân-ı Humâyûn'un üyeleri olan Rumeli ve Anadolu Kadıaskerleri'dir.

Rumeli Kadıaskeri yetki alanı içerisindeki Rumeli cânibinin müderris, kadı ve müftülerinin atamalarını yapmakta ve bu atamalar padişaha arz edildikten sonra ruznâmçe defterlerine kayıt edilmekteydi. Bunların dışında mülâzımların sisteme girişleri de Rumeli Kadıaskeri'nin yetki alanında idi. Gelibolulu Mustafa Âlî, Rumeli Kadıaskeri'nin mülâzemet sistemi üze-

²⁰ MA, RKR, 178\1, s.13-15.

²¹ Atâî, s.186.

²² NOK, RKR, 5193/3, Vr.40b.

²³ Selânîki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânîki (1003-1008/1595-1600)*, II, Haz. Mehmet İpşirli, TTK, Ankara 1999, s.513.

²⁴ *Fatih Sultan Mehmed Kanunnâme-i Âli Osman (Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin)*, Haz. Abdülkadir Özcan, Kitabevi yay., İstanbul 2003, s.5.

rindeki yetkisi konusuna, ilmiyye tarikini anlatırken değinmiştir. Ona göre, “*bir dânişmend mülâzım olup Rumeli Kadıaskeri'nin defterine lâhuk ...*” olduğunda mülâzım zümresinin üyesi olmaktadır²⁵. XVII. yüzyıl müverrihlerinden Hezarfen Hüseyin Efendi de eserinde mülâzım yazmanın Rumeli kadıaskerlerinin vazifesi olduğunu belirtmiştir²⁶. XVIII. yüzyıl başlarında kaleme alınan Nimetî Efendi Kanunnâme'sinde “*zabt-ı defter-i mülâzemet ana mahsus*”²⁷ ifadeyle Rumeli kadıaskerlerinin bu görevine işaret edilmiştir.

Mülâzemeteye dair müderrislerden, kadılarından, diğer örf görevlilerinden gelen evrak Rumeli Kadıaskerliği'ne gelir ve uygun görülenler padişaha arz edilirdi. Mülâzımlığı kabul görenler de kadıaskerlik dairesinde mülâzım ruznâmçesine kayıt edilirdi. Mülâzım kayıtlarının her birinin sonunda “*...mülâzım olunmak ricâsına pâye-i serîr-i âlem masîre arz olundukta kaydolundu*”²⁸ biçiminde arz sistemini formüle eden bir ibare yer almaktaydı. 1008 Rebiü'l-âhirinde (Ekim-Kasım 1599) silke giren Mevlana Ahmed bin Hüseyin “*Mevlânâyı mezbûr medâris-i semânın birinde müderris olan fahrü'l-müderrisîn Abdülme'mun Efendi'nin medrese-i mezbûrede berât-ı pâdişâhî ile muîdi olup Darü'l-İslâm Bağdat kazâsı inâyet buyuruldukta kanûn üzere mülâzım olunması pâye-i serîr-i alâya arz olunub*” kabul edildikten sonra mülâzım ruznâmçesine kaydedilmişti²⁹.

Mülâzım yazma görevinin ve buna ilişkin yetkilerin, Rumeli Kadıaskeri'ne verilmiş olması dolayısıyla XVII. yüzyılın sonlarına değin bu hususta şeyhülislâmın rolünün sınırlı idi. Bu rolü açıklamak için Zilkade 1007- Ramazan 1009 (1599-1601) tarihleri arasında Rumeli Kadıaskeri olan Hocazâde Mehmed Efendi'nin mülâzım ruznâmçesi³⁰ tahlil edilmiştir. Defterin kapsadığı süreler içerisinde, 12 Rebiü'l-evvel 1008'e (2 Ekim 1599) kadar Hoca Sadeddin Efendi, onun vefatı üzerine de Sunullah Efendi şeyhülislâmlık görevini yürütmüştür³¹. Bu defter verilerine göre yirmi iki ay-

²⁵ Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, C.II, *Fatih Sultan Mehmed Devri 1451-1481*, Haz. M. Hüdayi Şentürk, TTK, Ankara 2003, s.71.

²⁶ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyân Fî Kavânin-i Âli Osmân*, Haz. Sevim İlgürel, TTK yay., Ankara 1998, s. 202.

²⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1984, s.231

²⁸ MA, RKR, 184/7, s. 4.

²⁹ MA, RKR, 184/7, s.6.

³⁰ MA, RKR, 184/7. Bu defter daha önce bir makale konusu olarak incelenmişti. Bkz. Mehmet İpşirli, “Osmanlı İlimiyye Teşkilatında Mülâzemet Sisteminin Önemi ve Rumeli Kadıaskeri Mehmed Efendi Zamanına Ait Mülâzemet Kayıtları”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 10-11, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1983, s.221-231.

³¹ İsmail Hakkı Dânişmend, *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*, C. III, s.526.

lık sürede 244 kişi mülâzım kaydedilmiş ve bunlardan sadece 11'i, % 4.5 oranla şeyhülislâm kadrolarından silke girmişlerdir. Şeyhülislâmlar fetvâların hazırlanmasından sorumlu birim olan fetvâ emanetinde³² çalışıp mülâzemet eden dânişmendlerinden her altı ayda bir mülâzım verme hakkına sahipti. Ayrıca Sultan Bayezid medresesi müderrisliğini de yürütmeleri dolayısıyla buradaki müdlerini de silke katarlardı. Bu dânişmendlerden biri, sabık şeyhülislâmlardan olup vefat eden Bostanzâde Mehmed Efendi'nin talebesi Abdülcemil bin Eşşeyh Mehmed'dir. Hocası vefat ettiğinde mümeyyiz tahriinde bulunamadığı için müstakillen arz olunmuştur³³. Abdullah bin Mehmed Hoca Sadeddin Efendi'nin, Mehmed bin Murad ve Mehmed bin Elhac Mehmed ise Sunullah Efendi'nin fetvâ eminliğinden mülâzım olmuşlardır. Sunullah Efendi'nin yedi öğrencisi de hocalarının Rumeli Kadıaskerliği'nden şeyhülislâmlığa atanması dolayısıyla teşriften silke girmişlerdi³⁴. Teşriften verilen mülâzımlara baktığımızda ulemâ, kadıaskerliğe hareket durumunda dört, şeyhülislâm olduklarında ise yedi dânişmendlerini silke katmaktaydılar³⁵.

Hocazâde Mehmed Efendi'nin mülâzım ruznâmçesini incelediğimizde XVI. yüzyılın sonlarında şeyhülislâmların doğrudan silke bir müdahalelerinin bulunduğu noktasında bir veriye ulaşamamıştır. Şeyhülislâmlar da kadıaskerler ve diğer ulemâ gibi kanunlarla belirlenmiş oranda ve yollarla silke mülâzım vermişlerdir. Ancak nevbet dönemlerinde verdikleri dânişmend sayılarını gittikçe artırdıkları tespit edilmiştir. XVII. yüzyılda tutulan mülâzım ruznâmçelerine göre de şeyhülislâmlar, mülâzemet sistemi içerisindeki bu konumlarını sürdürmüşler³⁶ ve fetva emânetinde olduğu gibi her altı ayda bir müdlerini de mülâzım vermişlerdir³⁷. Bu durum XVII. yüzyılın sonlarından itibaren değişmeye başlamıştır³⁸.

Şeyhülislâmlığın İlimiye Bürokrasisindeki Yükselişi ve Yetki Genişlemesi

Şeyhülislâmlık makamı Zenbilli Ali Cemâlî Efendi'den (908-932/1503-1526) itibaren önem kazanmaya başlamış ve ondan sonra gelen İbn Kemal

³² Akgündüz, s.206.

³³ MA, RKR, 184/7, s.7.

³⁴ MA, RKR, 184/7, s.8, 16.

³⁵ MA, RKR, 184/7, s.4, 8.

³⁶ Bakınız MA, RKR, 186/9; MA, RKR, 189/12, MA, RKR, 204/27, MA, RKR, 226/49.

³⁷ MA, RKR, 204/27, s.8; MA, RKR, 226/49, Vr.4a-b.

³⁸ Bakınız MA, RKR, 236/59.

(932-940/1526-1533), Sadullah Sadi (940-944/1533-1538) ve Ebussuud Efendi (952-982, 1545-1574) dönemlerinde de bu süreç artan bir ivmeyle devam etmiştir³⁹. Zenbilli Ali Cemali Efendi'nin fetvâ vazifesini üstlenmesinden sonra uhdesine Bayezid medresesi müderrisliği ve vakıflara nezaret etme yetkisinin verilmesiyle Meşihat makamının önemi daha da artmıştır. Yine bu dönemde yasaklanan ipek ticareti yüzünden katledilmek istenen 400 kişiyi kurtaran Zenbilli'ye padişah tarafından Rumeli ve Anadolu Kadıaskerlikleri birleştirilerek tevcih edilmek istenmiş, ancak bu teklif Zenbilli tarafından kabul edilmemiştir⁴⁰. Zenbilli'nin bu teklifi kabul etmemesi Sultan Selim tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. *Hırzû'l-Mülûk* yazarı bunu şöyle anlatır “...*Mevlânâ'nın mansıb ve câha teveccühü olmadığın görüp, kemâl mer-tebe hazz idüp, derûn-ı dilden mahabbet eyleyüp, ulûfesine terakkî idüp ve beş yüz dâne sikke-i hasene ihsân buyurmuşlardır*” der ve şeyhülislâma düşen görevin dine ve devlete faydalı olan hususları padişaha bildirmesi ve zulmün ortadan kaldırmasına yardımcı olması olduğunu söyler⁴¹. Zenbilli'den sonra şeyhülislâm olan İbn Kemal döneminde yaşanan Molla Kabız hadisesinde kadıaskerlerin yetersiz kalması, Kabız'ın fikirlerini ilmi delillerle İbn Kemal'in çürütmesi, şeyhülislâmlığın devlet teşkilatı içerisindeki mevkiini yükseltmiştir. Osmanlı şeyhülislâmları içerisinde en uzun süre şeyhülislâmlık yapan Ebussuud Efendi dönemi şeyhülislâmlık makamı için önemli bir evre olarak kabul edilmelidir. Rumeli Kadıaskerliği görevinden sonra bu makama hareket etmesi, şeyhülislâmlığı mevki olarak kadıaskerlik kurumunun üstüne yerleştirmiş ve bu süreçten sonra Rumeli kadıaskerliği şeyhülislâmlık makamına atanabilmek için bir merhale haline dönüşmüştür. Ebussuud Efendi kanunnâmelerin hazırlanmasında ve İslam Hukuku'na dair verdiği fetvâlarla önemli hizmetlerde bulunmuştu⁴². Bu hizmetleri neticesinde şeyhülislâmlık makamının öneminin artmasıyla 982/1574 yılında ilmiyye bürokrasisi açısından önemli bir değişiklik yaşanmıştır. Bu döneme kadar kadıaskerlerin vezîriazama bildirmeleri ve vezîriazamanın arzı ile gerçekleşen mevleviyet kadılıklarının atamaları bu tarihten sonra şeyhülislâmların protokolde kadıaskerlerin önüne geçmeleri sonucu şeyhülislâmların inhâsı ve vezîriazamların arzlarına bırakılmıştı. Ayrıca şeyhülislâmlar müftülerin ve

³⁹ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 177.

⁴⁰ Akgündüz, s.51-52.

⁴¹ Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar Kitâb-ı Müstetâb-Kitab-ı Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn-Hırzû'l-Mülûk*, TTK yay., Ankara 1988, s. 193,194.

⁴² Akgündüz, s. 56,60-61.

kırk akçeden yukarı müderrislerin tayinleri için telhis hazırlama görevini de üstlenmişlerdi⁴³. Ebussuud Efendi başlangıçta bu görevin kendisine verilmesini istememiş, vezîriazam İbrahim Paşa'ya bir tezkere yazarak fetvâ görevinin bütün vaktini aldığını bu sebeple yeni bir sorumluluk yüklenmek istemediğini belirtmiştir. Ancak daha sonraki uygulamadan bu isteğin dikkate alınmadığı anlaşılmıştır⁴⁴. Böylece, ilmiye bürokrasinin reisleri ve Divân-ı Humâyûn'un üyeleri olan sadreyn efendilerin itibarı azalmaya başlamış ve ilmiye bürokrasinin de başına şeyhülislâm geçmiştir.

Bu konuyla ilgili olarak atamalardaki vezîriazam rolü de eleştiri konusu olmuştur. Anonim bir eser olan ancak III. Murad dönemine tarihlenendirilmiş *Hürzü'l-Mülûk*'de bu konuda “...*Fî'l-vâkı' insâf mıdır ki kâdı-asker olan kimesneler ehl-i ilm mansıplarını tevcih itmekte vezîre mürâca'at idüp anunla müşâvere ideler*” der ve vüzerâ ve ümerâ şefaatiyle mansıb elde edenlere eleştiri getirir⁴⁵. Bu süreçten sonra zaman zaman vezîriazamların atamalara müdahaleleri görülmüştür. I. Ahmed döneminde vezîriazam Nasuh Paşa müderris atamalarını düzenlemiş padişah tarafından neden şeyhülislâmın işine karıştığı sorulunca “...*bu husus benim vazîfemdir, selefte vüzerâ göre gelmiş idi*” diye cevap vermiş ve Ebussuud Efendi'nin daha önce yazmış olduğu “*fetvâ istigâli vaktimizi isti'âb ederken, bu bârı dâhi üzerimize tahmîl bize cevrdir*” yazısını göstermiş ve bu hususta padişahı ikna etmiştir.⁴⁶

Bu süreçle birlikte devlet yönetiminde ve ilmiye bürokrasisinde şeyhülislâmlık makamının yükselişi XVII. yüzyıl boyunca da devam etmiş, şeyhülislâmların yetki alanları kadıaskerlerin aleyhine genişlemiştir. 1653 tarihli bir hatt-ı humâyûnla kadıaskerler mülâzemet ve mansıpların imtihanla verilmesi konusunda “*Siz ki da'îmiz müftî efendisiz...kadıaskerlere bildirip muhkem tenbîh edesiz ki sonra nedâmetin çekerler ve menâsıbı imtihân ile vereler*” ifadeleriyle şeyhülislâm aracılığıyla uyarılmışlardı⁴⁷. Yüksek dereceli müderris ve mevâlinin atamalarının yanı sıra Hârîç Medreselerinde istihdam olunmak isteyen adayların rûûs imtihanlarını da şeyhülislâmlar yapmaktaydı⁴⁸. XVII. yüzyılın son çeyreğinde şeyhülislâmlar bu görevlerini de kadıaskerle-

⁴³ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 87.

⁴⁴ Hezarfen Hüseyin Efendi, s. 200.

⁴⁵ İnalçık, s. 136; Yücel, s.196.

⁴⁶ Hezarfen Hüseyin Efendi, s.200.

⁴⁷ *Târih-i Naimâ*, Haz. Mehmet İpşirli, C. III., TTK yay., Ankara 2007, s.1503.

⁴⁸ Akgündüz, s. 261; Ahmed Vasîf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, Haz. Mücteba İlgürel, TTK yay., Ankara 1994, s.293.

rin aleyhine olacak şekilde genişletmişlerdir. 1 Cemaziyel-âhir 1100 (23 Mart 1689) tarihinde Anadolu Kadıaskerine gönderilen bir hatt-ı humâyûnla yirmi, yirmi beş ve otuz akçe medreselere kadıaskerler tarafından doğrudan, 40'lı medreseler için bekleyen mülâzımların ise şeyhülislâm huzurunda imtihan edildikten sonra atanabilecekleri, şeyhülislâmın izni ve işareti olmadıkça kimseye 40 akçe medrese verilmemesi istenmiştir⁴⁹. XVIII. yüzyıl başlarında 15 Şaban 1115 (24 Aralık 1703) tarihli bir diğer hatt-ı humâyûn ise şeyhülislâmın⁵⁰ isteği üzerine kaleme alınmıştır. Şeyhülislâm kadıların yaptıkları zulm ve taaddîden dolayı reâyânın şikayetçi olduğunu bildirmiş ve bu şekilde şikayet üzere mansıbı elinden alınıp azledilen kadıların bir daha mansıba atanmamaları ve mansıba atanacakların imtihan edildikten sonra atanmaları hususunda, padişahın kadıaskerlerin uyarılmasını istemiştir⁵¹. Bu hatt-ı humâyûnlar bize, şeyhülislâmlık makamının kadıaskerler üzerindeki otoritesini ve şeyhülislâmların mümkün mertebe kadıaskerlerin yetki alanını daraltma isteklerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Şeyhülislâmlık İdaresinde Mülâzemet Sistemi

XVIII. yüzyılın başlarına gelindiğinde şeyhülislâmlık kurumu Rumeli Kadıaskerliği kontrolü altındaki mülâzemet sisteminin de baş aktörü haline gelmiştir⁵². Bu süreç yaşanırken, kuruluşundan itibaren mülâzemet sistemi devamlı surette yeni düzenlemeler yapılmak suretiyle nizama bağlanmaya çalışılmıştır. Silke girmek isteyen kişilerin sayısının mevcut kadrolardan çok olması dolayısıyla silke girişte ve bir göreve atanmada yığılmalar meydana gelmekte ve bu durum sistemi suistimale açık hale getirmekteydi. XVII. yüzyıldaki gelenekçi yorumcular mülâzemet sistemine değinmişler ve eleştiriler getirmişlerdir. Koçi Bey bu hususta, 1003 (1594-1595) tarihinden sonra kanûn-ı kadîmin bozulduğunu ifade etmiş ve *"...Amma cümlemin mebde'i mülâzemettir: Şöyle ki mevâlî-i mülâzemeti satmayalar ve her birisi mülâzemeti erbâb-ı istihkâka vereler. Tarîk-i ilm zamân-ı kalilde muntazam olur, ehl nâ ehle galip olur. Ve mülâzemetler dahi çok verilir oldu, arpalıklar, vazifeler teşrif-i hâdis oldu. Birine arpalık yâhud vazîfe olsa teşrifden nice mülâzım yazarlar. Ve her maddede mülâzemet*

⁴⁹ MA, AKR, 442/7,s.1 Anadolu Kadıaskerliği ruznâmçesinde bulunan bu hatt-ı humâyûnu Baltacı makalesinde buyuruldu örneği olarak vermiş ve aynen transkribe etmiştir. Cahid Baltacı, "Kadıasker Ruznamçelerinin Tarihi ve Kültürel Ehemmiyeti", *İslam Medeniyeti Mecmuası*, C.IV, S.1, İstanbul 1979, s. 63.

⁵⁰ Bu tarihlerde şeyhülislâm İmam Mehmed Efendi olmalıdır. Akgündüz, s. 330.

⁵¹ MA, RKR, 240/63, s.2, Bu hatt-ı humâyûn için ayrıca bak. Baltacı, "Kadıasker Ruznamçelerini- nin", s. 62-63.

⁵² Bakınız MA, RKR, 236/59.

kânûndan ziyâde olunur oldu. Bu asırda diyâneti ve emâneti olmayan nice kazasker güne güne mülâzemetler yazub rûzname-i humâyûnu doldurdular."⁵³ demiştir. Koçi Bey'in yansıttığı bu durum üzere sistemi düzeltmek için bazı girişimler de yapılmıştır. XVIII. yüzyılın başlarında sadrazam Damad Ali Paşa bu girişimcilerden biridir ve sistemi ıslah etmeye çalışmıştır⁵⁴. Bu ıslah çalışmasını anlatan *Raşid Tarihi*'nden o dönemde uygulanan mülâzemet sisteminin özellikleri ve yapısı hakkında da bilgi edinebilmekteyiz. *Raşid Tarihi*'nde bu hususta çıkarılan hatt-ı humâyûnlara yer verilmiştir. Sadârete gönderilen bu hatt-ı humâyûnlarda sistemin düzeltilmesi hususunda sadâret yetkilendirilmiş ve bu yapılırken de şeyhülislâmla birlikte hareket edilmesi istenmiştir. Burada ilmiye tarikinde ehil olanla olmayanın ayrımı yapılmadığı ve sebepsiz yere mülâzemet verildiği belirtildikten sonra bundan sonra bu uygulamalardan vazgeçilmesi istenmiş ve mülâzemetin "*medâris ve mevleviyette hareket vukunda*" olması bir de bir müstehak kişiye mülâzemet verileceği zaman şeyhülislâmın işareti üzerine arz olunması istenmiştir⁵⁵. Bu düzenlemeden sonra ikinci bir hatt-ı humâyûnla şeyhülislâmlıktan mülâzemet sisteminin nasıl uygulandığı sorulmuş ve Şeyhülislâm Mirza Efendi mevcut uygulamayı açıklamıştır. Buna göre ulemâdan padişah çocuklarının doğumunda ve yeni göreve atandıklarında teşrif namıyla mülâzım alınmakta idi. Şeyhülislâmlardan on altı, Rumeli kadıaskerlerinden sekiz, Anadolu Kadıaskerinden ve nakîbüleşrâftan altı, Mekke ve Kudüs kadılarında beşer, hekimbaşı ve sultan imamından dört dânişmend alınırdı. Bunların dışında, "müstakillen" olarak adlandırılan mülâzımlık yolu, şeyhülislâmın müstahak bulunduğu ehliyetli ve yetenekli kişilerin silke katılma vasıtası idi. Ayrıca şeyhülislâmların Sultan Bayezid medresesi müderrisi olmaları dolayısıyla da her altı ayda birer muîdi ve muzafı silke girmektedir. Kadıaskerler de her altı ayda bir tezkirecilik hizmetinden mülâzım vermekteydiler. Müderrisler de buldukları medreselerinde müddetlerini tamamladıklarında mûsıla-sahn'dan sahn, sahn'dan ibtidâ-ı altmışlı'ya ve mûsıla-süleymâniye'den süleymâniye'ye ve süleymâniye'den hareketlerinde birer dânişmendlerini silke katarlardı. Eğer bir müderris mevleviyete atanmış ise dört dânişmendini mülâzım verebilirdi⁵⁶.

⁵³ *Koçi Bey Risalesi (Eski ve Yeni harflerle)*, Haz. Yılmaz Kurt, Akçağ yay., Ankara 1998, s.43,45.

⁵⁴ İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV, II. Kısım, TTK yay., Ankara 1995, s.304.

⁵⁵ *Tarih-i Raşid*, C. IV, s. 48.

⁵⁶ *Tarih-i Raşid*, C.IV, s. 49,50.

Şeyhülislâm Mirza Efendi'nin bu açıklaması üzerine alınan mülâzım sayısının çok olduğu görülmüş ve ulemânın kontenjanına sınırlandırılma getirilmiştir. Buna göre göreve atanmaları durumunda şeyhülislâmlar üç, kadıaskerler iki mülâzım verecekti. Sultan Bayezid Medresesi'nden yılda dört mülâzım alınacaktı. Kadıaskerlerin müddetleri süresince tezkirecilikten sadece bir dânişmendleri silke girecekti. Bunların dışında da yukarıda hareketleri açıklanan müderrisler mansıbdaki hareket ettiklerinde mevleviyete bile çıkmış olsalar sadece bir mülâzım vereceklerdi. Mülâzım sayısına getirilen bu sınırlama uygulanabilseydi belki de görev bekleyen mülâzımlar için rahatlatıcı olacaktı. Ancak medreselerde müderrislerin tedrisindeki dânişmendlerin çokluğu ve bu uygulama yapılırsa onların mağdur olacakları, şeyhülislâmın isteği üzerine arz edilmiş ve şeyhülislâm bu isteğini kabul ettirebilmek için Edirne ve Bursa'daki medreselerden mülâzemet yetkisinin kaldırılabilceğini bildirmiş ve bu önerisi kabul görmüştü⁵⁷.

Yukarıda açıklandığı üzere XVIII. yüzyılda şeyhülislâmın mülâzemet sistemi üzerinde de etkin bir gücünün ve denetiminin bulunduğu, padişahın ve sadâretin de bu hususta şeyhülislâmı muhatap aldıkları tespit edilmiştir. Bu tespit mülâzım ruznâmçelerinin incelenmesiyle de doğrulanmaktadır. 18 Zilhicce 1113/16 Mayıs 1702 tarihinde Rumeli Kadıaskeri olan Dede Efendi'nin defterindeki mülâzımların pek çoğu şeyhülislâm Esseyid Feyzullah Efendi'nin işareti üzerine silke girmişlerdir⁵⁸. Şimdi şeyhülislâmlığın bu rolünü açıklayabilmek için Rumeli Kadıaskeri Mehmed Hâdi Efendi döneminde tutulmuş 1176-1177 (1762-1763) tarihli mülâzım ruznâmçesini tahlil edelim⁵⁹.

Mülâzım ruznâmçeleri her bir kadıasker için ayrı ayrı tutulmaları sebebiyle bu defterlerdeki kayıtlar, Rumeli Kadıaskeri'nin göreve atanmasıyla başlar ve kadıaskerin görev bitimine kadar olan kayıtları içerirdi. Mehmed Hâdi Efendi'nin mülâzım ruznâmçesi de bu usulle tutulmuştur. Mehmed Hâdi Efendi, 4 Rebiü'l-âhir 1176 (23 Ekim 1762) tarihinde Rumeli Kadıaskerliği'ne atanmış ve dört dânişmendini teşriften mülâzım vermişti⁶⁰. Mevâlî'nin görev sürelerinin bir yıl olması dolayısıyla Mehmed Hâdi Efendi

⁵⁷ *Târih-i Raşid*, C.IV, s.50,51.

⁵⁸ Bakınız MA,RKR, 236/59.

⁵⁹ Bu defterin transkripsiyonu bir yüksek lisans teziyle yapılmıştır. Bakınız Ertuğrul Oral, *1177 (1763-1764) Tarihli 115 Numaralı Rumeli Kadıaskeri Ruznâmçesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü, İstanbul 1993.

⁶⁰ MA, RKR, 292/115, s.3.

görevini 1177 Rebiü'l-âhiri'ne (Ekim-Kasım 1763) kadar sürdürmüş olmalıdır. Mehmed Hâdi Efendi'yle ilgili biyografik kaynaklarda da bir bilgiye ulaşılamaması ve defterde mülâzım kayıtları verilirken tarihlemeye dikkat edilmemiş olması sebebiyle defterin sonlanma tarihi kesin olarak tespit edilememiştir. Cahid Baltacı kadiasker ruznâmçelerinin tanıtımını yaptığı ve kataloğunu sunduğu makalesinde Mehmed Hâdi Efendi'nin defterini de zikretmiştir. Buradaki defter kayıtlarından Mehmed Hâdi Efendi'nin Mevlana Ahmed Hayreddin Efendi yerine Rumeli Kadıaskeri olduğunu ve kendisinden sonra da bu göreve ileriki yıllarda şeyhülislâm olacak olan Mirzâzâde Mehmed Sa'id Efendi'nin atandığını söyleyebiliriz⁶¹. Defterimizin kapsadığı zaman diliminde, sabık şeyhülislâm Dürrizâde Mehmed Efendi'nin oğlu Dürrizâde Mustafa Efendi şeyhülislâmdır. Dürrizâde, 5 Şevval 1175 (29 Nisan 1762) tarihinde Tirevi Ebubekir Efendi'nin azli üzerine ikinci kez şeyhülislâm olmuş ve 24 Zilkade 1180 (23 Nisan 1767) tarihine kadar bu görevini sürdürmüştür⁶².

Toplam 50 sayfadan oluşan defterde 176 mülâzımın kaydı bulunmaktadır. Defterin tutulma usulü diğer defterlerden farklılık arz etmemektedir. Defterdeki kayıtlarda ilk satırda mülâzımın adı, baba adı, babası ilmiyeden ise görevi ve memleketi belirtilmiştir. Bu kaydın altında mülâzemeti aldığı hocası ve hangi yolla mülâzım olduğunu açıklayan bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölümün sonunda da şeyhülislâmın denetiminden ve olurundan geçtiğini belirten "*bâ-işâret-i aliyye mülâzemeti kabul şod*" ifadesi yer almaktadır. XVI. yüzyıl mülâzım ruznâmçelerinde mülâzım kaydının sonunda geçen "*... pâye-i serîr-i âlem-masîre arz olundukta kaydolundu*", "*... pâye-i serîr-i alâya arz olundukta sadaka buyuruldu*"⁶³ ifadelerinin değişime uğradığını tespit etmekteyiz. 1710 yılına ait bir diğer kayıta da aynı usul uygulanmıştı. Mevlana Mehmed bin Abdullah, Şeyhülislâm Ebe-zâde Abdullah Efendi'nin şehzade Abdülmelik'in doğumu sebebiyle teşriften verdiği mülâzımların on üçüncüsüydü ve "*bâ-işâret-i hazret-i şeyhülislâm*" üzere silke girmişti⁶⁴. Bu diplomatik değişikliğin altında yatan neden bu süreçte ilmiye bürokrasisine tam anlamıyla şeyhülislâmın egemen olmasıdır. Artık mülâzımlar da Rumeli Kadıaskeri'nin arzıyla değil, şeyhülislâmın işareti ve vezîriazamın arzıyla

⁶¹ Baltacı, "Kadiasker Ruznamçelerinin...", s.76.

⁶² Dânişmend, s. 540-541, Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1972, s. 139-140. Dürrizâde bu azlinden sonra 15 Zilhicce 1187-23 Receb 1188 (27 Şubat 1774-29 Eylül 1774) tarihleri arasında bir kez daha şeyhülislâmlık makamına çıkmıştır.

⁶³ MA, RKR, 184/7, s. 4.

⁶⁴ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.53.

silke girebiliyorlardı. 1127/1714-1715 yılında sadaret kaymakamına gönderilen hatt-ı humâyûnda mülâzımların “....*efendi dâ‘imizin*⁶⁵ *malûmu olup ve işâreti olduğu malûmun olduktan sonra rikâb-ı kâm-yâbıma arz*” edilmesi istenmektedir⁶⁶. Bu süreçte mülâzemet sistemi için Rumeli Kadıaskerliği bürokratik işlemlerin yürütüldüğü, kayıtlarının tutulduğu bir birim haline dönüşmüş, padişaha arz edilmeden önce ilmiye bürokrasisindeki nihai karar organı şeyhülislâm olmuştur. 1128/1715-1716 yılında da ilmiye silkine girerek kadılık yapmak isteyenler için kadıasker tarafından imtihan edildikten sonra şeyhülislâmın işaretinin alınması gerektiği belirtilmiştir⁶⁷. Şeyhülislâm bu diplomatik yolu yetki alanı içerisindeki atamalar için de kullanıyordu. Vezîriazam şeyhülislâmın inhâsını padişaha arz ederek iradesini aldıktan sonra şeyhülislâmın tahririnin üzerine “*Sahh. İşâretleri mucibince tevcîh olunmak buyuruldu*” ifadesini koyarak inhânın kabulünü bildirir ve şeyhülislâm atama işlemini neticelendirirdi⁶⁸. İpşirli, bu yazışma zincirini ilmiye mensubunun arzuhali, şeyhülislâm işareti, sadrazamın telhisi, padişahın hatt-ı humâyûnu, sadrazamın buyruldu, evrakın meşîhata muamele için iâdesi olmak üzere altı basamak olarak belirlemiştir⁶⁹.

Mehmet Hadi Efendi ruznâmçesi verilerine göre 176 kişi, müstakillen, iâdeden, teşriften ve tezkirecilik adlı mülâzım yolları vasıtasıyla silke girmişlerdir. Bu yollarla silke giren mülâzımların toplam mülâzım sayısına göre oranları şöyledir⁷⁰:

Grafikte de görüleceği üzere silke girişte bulunan dört mülâzımlık yolu yukarıda *Raşid Tarihi*'nde anlatılan yollar ile uyum göstermektedir. Verilere göre % 44.8'lik oranla 79 kişi, müstakillen silke girmiştir. XVI. yüzyılda bu mülâzemet türü, hanedan ailesinden, devlet görevlilerden ya da toplumun önde gelen kişilerinin aracılığı ve şefaati ile ilmiye silkine girmeyi ve daha çok ayrıcalıklı dânişmendlerin mülâzım olma yolunu ifade etmekteydi. Mevâlîzâdeler, meşâyihzâdeler, mevki sahibi hâmisî olan ya da ulemânın güvenini kazanan ve önemli hizmetlerde bulunan dânişmendler bu yolla mülâzım olmaktadır. XVIII. yüzyıl başlarında bu mülâzımlık

⁶⁵ Şeyhülislâm kastedilmektedir.

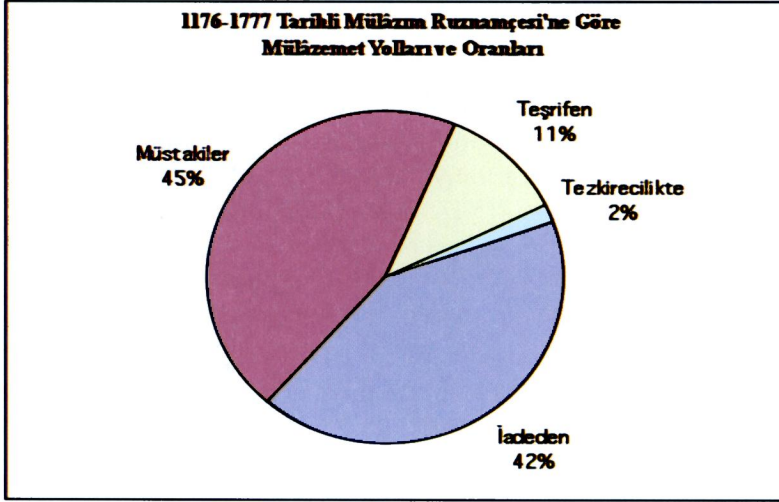
⁶⁶ *Târih-i Raşid*, s.48

⁶⁷ *Târih-i Raşid*, C. IV, s. 192

⁶⁸ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.58.

⁶⁹ Mehmet İpşirli, “İlmiye Teşkilatı”, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. 1, Editör Ekmeleddin İhsanoğlu, Feza Gazetecilik A.Ş yay, İstanbul 1999, s.266-267.

⁷⁰ Grafikte oranların yuvarlanmış rakamları verilmiştir. Metinde ise oranlar aşıyla verilmiştir.

yolu, şeyhülislâmların silke mülâzım verdikleri bir yol haline dönüşmüştü. Şeyhülislâm'dan silke girmek için istekte bulunan müstahak kişiler ve ulemâ çocukları bu yolla silke girmekteydiler. Bu kayıtlarda "...Mevlânâ-yı mezbûr erbâb-ı isti'dâddan olmağla hâlâ şeyhülislâm inâyetlü Dürrizâde Mustafa Efendi hazretlerinin işâret-i aliyyeleriyle müstakillen mülâzemet kabûl şod"⁷¹ ifadesi yer almaktadır. Müstakillen giren 79 kişinin dışında dört dânişmend daha Dürrizâde Mustafa Efendi'den mülâzım olmuştur. Dürrizâde'nin Bayezid Medresesi'ndeki iki muîdi ve iki muzafı da silke girmişti⁷². Çünkü, şeyhülislâmlar her altı ayda bir muîd ve muzaflarını silke katmaktaydılar⁷³.

Silke girişte ikinci sırayı % 42.04'lük oranla iâdeden yolu alır. Bu yolla 74 kişi silke girmiştir. Bu süreçte medreseler İbtidâ-i Hâriç, Hareket-i Hâriç, İbtidâ-i Dâhil, Hareket-i Dâhil, Mûsıla-i Sahn, Sahn-ı Semân, İbtidâ-i Altmışlı, Hareket-i Altmışlı, Mûsıla-ı Süleymâniye, Süleymâniye, Hâmise-i Süleymâniye ve Dâru'l-hadis-i Süleymâniye olmak üzere derecelenmişti⁷⁴. Bu derecelenme içerisinde en alt seviyede, mûsıla-ı sahn'dan sahn'a hareket eden müderrislerin muîdleri mülâzım olabiliyorlardı. Daha alt seviyedeki muîdler silke giremiyorlardı. Mevlânâ Abdulhalîm bin Abdullah *Mûsıla-ı Süleymâniye*

⁷¹ MA, RKR, 292/115, s.1 ve devamı.

⁷² MA, RKR, 292/115, s.20-21, 33.

⁷³ Bu mülâzımlar iâdeden yolu içerisinde tasnif edilmişlerdir.

⁷⁴ Fahri Unan, "Osmanlılarda Medrese Eğitimi", <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~unan/akademik> 21. html.

ile Kalenderhane Medresesi'nde müderris olan Mustafa Efendi'nin muîdi idi ve hocası *bâ-hâmise-i Süleymâniye* ile Ayasofya-ı Kebir medresesine hareket ettiğinde mülâzım olmuştu⁷⁵. Mûsıla-ı sahn ile Edirne'de Çukacı Hacı medresesi müderrisi Esseyyid Ahmed Efendi'nin muîdi olan Mevlana Abdullah bin Abdullah ise hocasına görevli bulunduğu medresenin sahn itibar buyurularak tekrar tevcih edildiğinde silke girmişti⁷⁶.

Mülâzemet yolları içerisinde silke verdiği yirmi kişi ve % 11.36'lık oranıyla üçüncü sırayı teşriften yolu alır. Yüksek dereceli ulemâ, tarikinde bir üst düzey göreve hareket ettiklerinde, terakki aldıklarında, sefere teşrif ettiklerinde, cülûs olduğunda, padişahların çocukları olduğunda "teşrif" namıyla mülâzım verebilmekteydiler. Mehmed Hâdi Efendi Rumeli Kadıaskeri⁷⁷, Feyzullah Nafiz Efendi Anadolu Kadıaskeri⁷⁸, Tarsusizâde El-Hac Mustafa Efendi Kudüs kadısı⁷⁹, El-Hac Ali Efendi Medine Kadısı⁸⁰, Mehmed Rıza Efendi Mekke kadısı olduğunda dörder mülâzım vermişlerdi. Teşriften mülâzım verenler en üst düzey ulemâ idi.

Silke verdiği üç kişiyle ve % 1,7'lik oranıyla son sırayı tezkirecilik almıştır. Kadıaskerler tezkirecilik hizmetinden her altı ayda bir mülâzım vermekteydiler. Bunlardan ikisini Anadolu Kadıaskeri Esseyyid Abdullah Efendi silke katmıştır. Ahmed bin Abdurrahman, Esseyyid Abdullah Efendi'nin görevinin ilk altı aylık süreci için⁸¹, Hüseyin bin Ahmed ise ikinci altı aylık sürecinde mülâzım olmuştu⁸². Esseyyid Ali bin Esseyyid Mehmed ise "*...iş bu bin yüz yetmiş altı senesi şehri rebii'l-âhîrinin dördüncü gününden bu fakîre inâyet ve ihsân buyurulan sadâret-i rumelide sene-i merkûme şevvali'l-mükerrerinin dördüncü gününe gelince altı ay müddet..*" ile Mehmed Hâdi Efendi'ye yaptığı hizmeti sonucu mülâzım olmuştu⁸³.

Yukarıdaki verilere göre, XVIII. yüzyılın ortalarında silke giren dânişmendlerin tamamının kaydında şeyhülislâmın işareti bulunmaktadır. Mülâzemetle dair bürokratik işlemleri her ne kadar Rumeli Kadıaskerliği

⁷⁵ MA, RKR, 292/115, s.2.

⁷⁶ MA, RKR, 292/115, s. 11.

⁷⁷ MA, RKR, 292/115, s.3.

⁷⁸ MA, RKR, 292/115, s.40.

⁷⁹ MA, RKR, 292/115, s.35,41.

⁸⁰ MA, RKR, 292/115, s.41,45,46,48,49.

⁸¹ MA, RKR, 292/115, s.22-23.

⁸² MA, RKR, 292/115, s.46.

⁸³ MA, RKR, 292/115, s.34-35.

devam ettirmiş olsa da tüm mülâzım kayıtları şeyhülislâmın denetiminden geçmekte ve şeyhülislâm inhasıyla sadârete oradan da padişaha arz edilmekteydi. Bu uygulamanın dışında silke giriş yolları içerisinde % 44.8'lik oranla birinci sırada yer alan müstakillen mülâzımlık yolunun şeyhülislâmın tekeli altında bulunan bir mülâzemet yolu olarak değerlendirmek abartı olmayacaktır. Silke girmeğe istidadı olanlar ile ulemâ çocukları bu yolla silke girmekte ve bu giriş yolunun anahtarı da şeyhülislâmın elinde bulunmaktaydı. Bu sebeple şeyhülislâmların dânişmendleri ve onların himayesi altında bulunan tâliblerin ilmiye mesleğine girmeleri kolaylaşmıştı. XVI. yüzyılın sonlarında tutulmuş Hocazâde Mehmed Efendi ruznâmçesinde müstakillen silke girenler % 3.68 oranında idi⁸⁴. XVIII. yüzyılda bu yolun oranı muazzam oranda artmış ve bu mülâzımlık yolu şeyhülislâmların hakimiyeti altına girmiştir. Müstakillen silke girenlerin oranındaki bu artış, XVIII. yüzyılda ilmiye zümresinin içine kapanmasını açıklayıcı bir veri olarak da kullanılabilir. Muîdlik yapan ulemâ çocuklarının dışında kalanlar bu yolla silke girmekte ve silk kadrolarının önemli bir oranını oluşturmaktaydılar. Bu sebeple reâyâdan kimselerin çocuklarının silke girmesi güçleşmekte ve bu sistem böyle deveran ettiği için ulemâ zümresi içe kapanık bir zümre haline dönüşmüştü. Bu veriler, Zilfi'nin bahsettiği ulemâ aristokrasisini⁸⁵ ve Ortaylı'nın⁸⁶ ve Unan'ın⁸⁷ ulemânın kendi içine kapanık halka kapalı bir yapı oluşturduğu düşüncesini destekler niteliktedir.

Mülâzemet yolları irdelendiğinde XVI. yüzyılda şeyhülislâmın silke katmak istediği dânişmendleri için mülâzemet yolu olarak kullanılan "fetvâ eminliği" bu süreçte mülâzemet yolu olmaktan çıkmıştır. Mehmed Hâdi Efendi'nin mülâzım ruznâmçesinde bu yolla silke giren dânişmend olmamıştır. 1127/1714-1715 yılında padişahın hatt-ı humâyûnu ile Şeyhülislâm Mirza Efendi'den uygulamadaki mülâzemet sisteminin açıklanmasının istenmesi üzerine, Mirza Efendi'nin yaptığı açıklamada fetvâ eminliği yolunun bulunmamış olması, XVIII. yüzyılda bu mülâzemet yolunun uygulama-

⁸⁴ MA, RKR, 184/7.

⁸⁵ Madeline Zilfi, *The Politics Of Piety: The Ottoman Ulemâ In The Postclassical Age (1600-1800)*, Bibliotheca Islamica, Minneapolis 1988, s.42-54

⁸⁶ İlber Ortaylı, "18.Yüzyılda İlmiye Sınıfının Tolumsal Durumu Üzerine Bazı Notlar", *ODTÜ Geliştirme Dergisi*, 1979-1980 Özel Sayı, s.155-159

⁸⁷ Fahri Unan, "Osmanlı Medreselerinde Ulemâ'nın Sosyal Tabanı ve Bunun İlmi Verim Üzerindeki Etkisi Üzerine Bazı Düşünceler", <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~unan/akademik12.html>.

dan kalktığını göstermektedir⁸⁸. Bu kadronun kalkma sebebi, şeyhülislâmın silke üzerinde artan gücü ve yetkisi olabilir. Çünkü artık şeyhülislâmlar zaten istedikleri kişileri “müstakillen” yolu ile silke katmakta ve tüm mülâzım kayıtları onların denetiminden geçmekte idi. Dolayısıyla fetvâ eminliği yoluna gerek kalmamış olmalıdır. XVI. yüzyılın sonlarında şeyhülislâmın silke kattığı dânişmendlerin oranı % 4.5 iken, XVIII. yüzyıl ortalarında bu oran % 44.8’e yükselmişti. Bu muazzam artış oranı şeyhülislâmın ilmiyye bürokrasisinde ve mülâzemet sisteminde yükselen gücünü ve yetkisini açıklayıcı bir oran olsa gerektir.

Bu süreçte, mülâzım olabilmek için şeyhülislâmın imzasını taklit eden kişilerle de karşılaşmıştır. 9 Receb 1115/18 Kasım 1703'te mülâzemet isteyen arzuhalinin kenarına şeyhülislâmın işaretini kendisi yazan ve Rumeli Kadıaskeri Dede Efendi'ye gönderen bir kişi sahtekârlığının anlaşılması üzerine otuz değnek ile cezalandırılmıştı. Aynı şekilde suç işleyen bir diğer kişi de 22 Ramazan 1189/16 Kasım 1775 tarihli bir sadrazam buyruldu ile İstanbul'dan sürülmüş ve Bozcaada'da kalebentlik yapmaya mahkum edilmişti⁸⁹.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde şeyhülislâmlık kurumu, XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren nüfuzunu artırmaya başlamış ve artan nüfuzuyla birlikte ilmiyye bürokrasisini de hakimiyeti altına almıştır. Ebussuud Efendi'ye, 1574 yılında mevleviyetlerin ve 40 akçeden yukarı müderrislerin atamalarının devredilmesiyle şeyhülislâmlar ilmiyye bürokrasisinin de reisi durumuna gelmişlerdir. Ancak bu süreçte, mülâzemet sistemi hâlâ Rumeli Kadıaskeri'nin yetki ve denetimi altındadır. XVIII. yüzyılın başlarından itibaren ise mülâzemet sisteminin kontrolü de şeyhülislâmın yetki alanı içerisine girmiştir. Her bir mülâzım onların “işâret-i aliyye” leriyle silke girebilmiştir. Bu süreçte uygulanan mülâzemet yollarında da değişim olmuş, XVI. yüzyılda ulemâ çocuklarının ve önemli hizmetlerde bulunan kişilerin mülâzımlık yolu olarak kullanılan müstakillen mülâzımlık yolu, XVIII. yüzyıldaki aynı tabandan beslenmekle birlikte şeyhülislâmların inisiyatifinde bir mülâzımlık yoluna dönüşmüş, bu yolla silke girenler mülâzımların yarıya yakınına oluşturmuş ve şeyhülislâmlar silke girişin anahtarı olmuşlardır.

⁸⁸ *Târih-i Raşid*, C.IV, s.49-50.

⁸⁹ Akgündüz, s.260-261.

